

ДЕРЕВ'ЯНКО А. І.,

доктор філософії,

докторант

*(Навчально-науковий інститут права
Міжрегіональної академії управління**персоналом)*

Стаття поширюється на умовах

ліцензії CC BY 4.0

УДК 321.01

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.1.5>**ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ФОРМУВАННІ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: ВІД ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
ДО УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 РОКІВ**

У статті досліджується еволюція міграційних процесів на території України від найдавніших часів до періоду Української революції 1917–1920 років та їх вплив на формування української державності. Проаналізовано п'ять основних етапів: доісторичний (занепад Трипільської культури та слов'янська колонізація), формування Руської державності (VIII–XIII ст.), козацький період (XIV–XVII ст.), імперську добу (XVIII – початок XX ст.) та Українську революцію 1917–1920 років. Встановлено, що міграційні процеси відігравали амбівалентну роль: з одного боку, міграційні хвилі призвели до занепаду Трипільської культури, з іншого – слов'янська колонізація створила передумови для державотворення. Особливу увагу приділено трансформації стихійної міграції селян-втікачів у потужний державотворчий рух, що призвів до створення Запорозької Січі та Української гетьманської держави. Досліджено еволюцію правового регулювання міграційних процесів від ліберальних принципів Руської держави до репресивної політики Російської імперії, яка використовувала міграцію як інструмент колонізації та русифікації. Проаналізовано спроби створення національної міграційної політики в період Української революції 1917–1920 років, зокрема конституційне закріплення права на свободу пересування та визначення державних кордонів за етнічним принципом. Зроблено висновок про визначальний вплив міграційних процесів на формування української державності та необхідність врахування історичного досвіду для вироблення сучасної міграційної політики.

Ключові слова: міграційні процеси, українська державність, Трипільська культура, Руська держава, козацтво, Запорозька Січ, Українська революція 1917–1920, правове регулювання міграції.

Derevianko A. I. Historical stages of migration processes in the formation of Ukrainian statehood: from the Trypillia culture to the Ukrainian Revolution of 1917–1920

The article examines the evolution of migration processes on the territory of Ukraine from ancient times to the period of the Ukrainian Revolution of 1917–1920 and their impact on the formation of Ukrainian statehood. Five main stages are analyzed: prehistoric (the decline of Trypillia culture and Slavic colonization), the formation of Rus' statehood (8th–13th centuries), the Cossack period (14th–17th centuries), the imperial era (18th – early 20th centuries), and the Ukrainian Revolution of 1917–1920. It is established that migration processes played an ambivalent role: on the one hand, migration waves led to the decline of Trypillia culture, on the other

hand, Slavic colonization created prerequisites for state formation. Special attention is paid to the transformation of spontaneous migration of fugitive peasants into a powerful state-building movement that led to the creation of the Zaporizhian Sich and the Ukrainian Hetmanate. The evolution of legal regulation of migration processes from the liberal principles of Rus' state to the repressive policy of the Russian Empire, which used migration as a tool of colonization and Russification, is studied. Attempts to create a national migration policy during the Ukrainian Revolution of 1917–1920 are analyzed, including the constitutional establishment of the right to freedom of movement and the definition of state borders according to ethnic principle. The conclusion is made about the decisive influence of migration processes on the formation of Ukrainian statehood and the need to take into account historical experience in developing modern migration policy.

Key words: *migration processes, Ukrainian statehood, Trypillia culture, Rus' state, Cossacks, Zaporizhian Sich, Ukrainian Revolution 1917–1920, legal regulation of migration.*

Вступ. Сучасна Україна переживає найскладніший період своєї новітньої історії, пов'язаний з повномасштабною військовою агресією Російської Федерації. За даними Міністерства закордонних справ України, станом на червень 2023 року за кордоном перебували понад 8 мільйонів українців [1]. Ця безпрецедентна міграційна хвиля стала найбільшою в Європі у XXI столітті та створила серйозні виклики як для України, так і для країн, що надали прихисток українським біженцям.

Постановка завдання. У контексті цих драматичних подій особливої актуальності набуває історичний аналіз міграційних процесів на українських землях, адже протягом століть українській державності доводилося долати численні випробування, пов'язані з масовими переміщеннями населення. Вивчення історичного досвіду регулювання міграційних процесів дозволяє краще зрозуміти їх вплив на формування української державності та виробити ефективні механізми подолання сучасних викликів.

Проблематика історії міграційних процесів на українських землях знайшла відображення у працях багатьох вітчизняних дослідників. Фундаментальний внесок у вивчення цього питання зробив О.В. Ясь, який у своїй праці виокремив п'ять основних міграційних хвиль в історії України з XIX по XXI століття [2]. Важливі аспекти ранніх міграційних процесів та їх впливу на формування державності досліджував О.В. Тимошук, зокрема питання взаємодії автохтонів і мігрантів у кімерійсько-скіфську добу [3, с. 38].

Історію формування Руської державності в контексті міграційних процесів детально висвітлено в працях О. Бойка [4, с. 41–42], В.Д. Гончаренка, В.М. Єрмолаєва та В.О. Рум'янцева [5, с. 7]. Особливості міграційних процесів козацької доби досліджували В.В. Макарчук [6, с. 73], В.В. Панашенко [7, с. 310] та В.О. Щербак [8, с. 205].

Правове регулювання міграційних процесів в імперський період аналізували С.Г. Ковальова [9, с. 83–89], Ю.А. Холод [10], І.Я. Терлюк [11, с. 386–391]. Міграційну політику періоду Української революції 1917–1920 років досліджувала А.Ю. Іванова [12, с. 119–123], а проблематику громадянства – О.Л. Копиленко [13, с. 72]. Однак переосмислення історичних процесів, із урахуванням сучасних умов воєнної дійсності привертає особливу увагу. Отже, маємо на меті здійснити комплексний аналіз еволюції міграційних процесів на території України від найдавніших часів до періоду Української революції 1917–1920 років, визначення їх впливу на формування та розвиток української державності, а також виявлення історичних закономірностей, що можуть бути корисними для вироблення сучасної міграційної політики.

Результати дослідження. Перший етап міграції розпочався в додержавний період від Трипільської культури і тривав до слов'янської колонізації. Початкові масштабні міграційні процеси на території сучасної України пов'язані з розквітом та занепадом Трипільської культури (IV–II ст. до н.е.). Ця високорозвинена цивілізація, що процвітала на території Волині,

Придністров'я, Подніпров'я та Причорномор'я, характеризувалася розвиненим землеробством, гончарством, металообробкою та наявністю власної писемності [3, с. 38]. Однак у II тисячолітті до нашої ери Трипільська культура занепала під натиском міграційних хвиль скотарських степових племен.

Друга хвиля світових міграційних процесів, відома як «велике переселення народів», мала визначальне значення для формування етнічної карти Європи та створення передумов для виникнення слов'янських держав. До VII століття слов'яни зайняли величезну територію від річки Ельби на заході до Дніпра на сході та від Балтійського моря на півночі до Дунаю і Чорного моря на півдні [4, с. 41–42]. Розпад родоплемінних відносин та еволюція східнослов'янських племінних союзів до племінних князівств створили передумови для утворення Київського князівства, початок якого дагується другою половиною VI століття.

Другий етап тривав в період формування Руської державності. Він розпочався через демографічні переміщення східнослов'янських племінних об'єднань та їхня інтеграція з автохтонним населенням сформували специфічний етнокультурний субстрат, який став основою для подальшого державотворення. Археологічні дослідження підтверджують наявність розвиненої системи торговельних комунікацій на теренах Русі вже у VIII–IX століттях, що сприяло не лише економічному розвитку, але й політичній консолідації різних племен [5, с. 7].

Особливе значення для формування Руської держави мав трансконтинентальний торговельний шлях «із варяг у греки», який виступив визначальним фактором у процесі державотворення [14, с. 61]. Вздовж цієї комунікаційної артерії відбувалася кристалізація протоміських центрів, які згодом трансформувалися в адміністративно-політичні осередки Руської держави. Міграційні потоки, що циркулювали цим маршрутом, каталізували культурну дифузію, розвиток ремісничого виробництва та формування нової політичної стратифікації.

Київські князі активно використовували міграцію як інструмент державної політики, реалізуючи військово-політичну експансію та колонізаційну політику через масове переселення населення з метою консолідації владних повноважень на новоприєднаних територіях. Така політика набула особливої інтенсифікації в період правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого. За територією і населенням Русь належала до найбільших країн Європи – її кордони простягалися від Закарпаття на заході до річки Волги на сході, від міста Новгород на півночі до Чорного моря на півдні, що становило 1,1 млн. км² з населенням близько 4,5 млн. осіб [15, с. 20].

Третій період – козацький, який розпочався як стихійна міграція, яка сприяла відродженню Української гетьманської держави. Національна міграція українців XIV–XVI століть була тісно пов'язана з освоєнням і заселенням Дикого Поля козаками. Селяни, які прагнули позбутися кріпацької феодальної залежності, запровадженій у Великому князівстві Литовському, втікали та заселяли південно-східні регіони, створюючи військово-селянські громади (зимівники) та фортифікаційні укріплення [6, с. 73]. Центром цього руху стала Запорозька Січ, перша з яких виникла на острові Хортиця в середині XVI століття за ініціативи Дмитра Вишневецького [7, с. 310].

Запорозька Січ представляла унікальну систему самоврядування, засновану на принципах військової демократії. Кожен козак мав право голосу на раді, де вирішувалися найважливіші питання. Правова система Січі базувалася на звичаєвому праві, земельна власність належала всьому козацькому товариству [15, с. 109–110]. На Січі козаки відмовилися від соціальної нерівності та кріпацтва, при цьому перенесли в новостворене товариство православу релігію, захист якої мав безумовний характер [16, с. 185].

Польська влада намагалася обмежити міграцію на південь через систему репресивних заходів. Сейм 1590 року ухвалив резолюцію, спрямовану проти запорозьких козаків, яка передбачала суворі покарання, включаючи смертну кару, для січовиків та тих, хто їм допомагав [17, с. 364]. У нормативно-правових документах Речі Посполитої козаків називали «ворохобниками» та «своєвольниками», яких треба було «винищити до решти» [18, с. 84].

Однак репресивні заходи лише посилювали напруженість та сприяли консолідації козацтва. Накопичений протягом століть досвід самоорганізації, військової майстерності та державного управління став фундаментом для створення Української гетьманської держави під проводом Богдана Хмельницького [8, с. 245]. Національно-визвольна війна 1648–1657 років супроводжувалася масштабними міграційними процесами – селяни масово покозачувалися, залишаючи свої господарства та приєднуючись до повстанського війська.

Імперський період – четвертий етап. Після ліквідації Української гетьманської держави російська імперська влада розпочала системну політику обмеження прав і свобод української людності, зокрема права на вільне пересування. «Генеральний опис Лівобережної України» 1765–1769 років, проведений за розпорядженням П. Рум'янцева, став правовим підґрунтям для суттєвого обмеження міграційної свободи українського населення [19, с. 228]. Документ запроваджував чітку станова стратифікацію суспільства, закріплюючи статус кожної особи та створюючи правові передумови для остаточного запровадження кріпацтва в Україні у 1783 році.

Міграційна політика Російської імперії набула двовекторного характеру. З одного боку, планомірно обмежувалася міграційна свобода місцевого населення, з іншого – активно заохочувалося заселення українських земель російським населенням. «План про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель для їхнього заселення» від 22 березня 1764 року встановив систему преференцій для переселенців, включаючи тимчасове звільнення від податків та надання земельних наділів [9, с. 84].

Ліквідація Запорозької Січі у 1775 році призвела до масового відтоку козацького населення за межі імперії, особливо на територію Османської імперії, де була заснована Задунайська Січ. Маніфест від 5 травня 1779 року «Про виклик воїнських нижчих чинів, селян і посполитих людей, що самовільно пішли за кордон» намагався обмежити еміграцію через систему економічних стимулів для повернення [9, с. 85].

Анексія Кримського ханства у 1783 році супроводжувалася масовою еміграцією кримськотатарського населення до Османської імперії [20, с. 56–58] та активною колонізацією півострова російським населенням [21, с. 106–108]. Правове регулювання цих процесів характеризувалося подвійними стандартами – створенням несприятливих умов для місцевого населення та наданням значних преференцій переселенцям.

Скасування кріпосного права 1861 року створило принципово нову правову базу для територіального переміщення населення. Паспортна система, регламентована Уставом про паспорти та утікачів 1857 року, виступала ключовим інструментом державного контролю за міграцією [10]. Система мала чітко виражений становий характер: дворяни отримували безстрокові паспорти з правом вільного пересування, тоді як селянство підлягало суворішим обмеженням.

Столипінська реформа започаткувала новий етап міграційної політики через механізми внутрішньої та зовнішньої міграції. Внутрішня міграція стимулювалася через створення відрубів та хуторів, що передбачало переселення частини селян за межі традиційних сільських поселень. Зовнішня міграційна політика передбачала організоване переселення на східні окраїни імперії – до Сибіру, Далекого Сходу та Степового краю [22].

Останній період ознаменувався творенням вітчизняної міграційної політики у ході Української революції 1917–1920 років. Він започаткував принципово новий підхід до регулювання міграційних процесів. Конституція УНР від 29 квітня 1918 року вперше на конституційному рівні проголосила право на «переміну місця перебування» як невід'ємне право громадян [23]. Гетьманські «Закони про тимчасовий державний устрій та порядок верховного правління» розширили зміст права на свободу пересування, закріпивши за українськими козаками та громадянами право вільно виїжджати за межі Української Держави [24].

III Універсал Української Центральної Ради встановив інноваційний принцип визначення державних кордонів за етнічною ознакою, включивши до території УНР землі, де українці становили більшість населення [25]. Універсал Трудового Конгресу України від 28 січня 1919 року розвинув цей підхід, визначивши територію держави як землі, на яких українці творять більшість [26].

Особливе місце в системі регулювання міграційної політики посідав інститут громадянства. Закон «Про громадянство УНР» від 2 березня 1918 року встановлював принцип набуття громадянства за народженням на території держави та постійним проживанням на ній [27]. Законодавство Української держави гетьмана Павла Скоропадського запровадило більш ліберальний підхід – всі російські піддані, які перебували на території України, автоматично визнавалися громадянами [28].

Висновки. Таким чином, аналіз історичних етапів міграційних процесів на українських землях від найдавніших часів до 1920 року демонструє їх визначальний вплив на формування української державності. Кожен етап мав свої особливості та наслідки: занепад Трипільської культури під натиском міграційних хвиль створив передумови для слов'янської колонізації; формування Руської державності відбувалося через синергію міграційних процесів та міжнародної торгівлі; козацький етап продемонстрував трансформацію стихійної міграції в потужний державотворчий рух; імперський період використовував міграцію як інструмент колонізації та русифікації; революційний етап 1917–1920 років засвідчив можливість побудови національної міграційної політики на демократичних засадах.

Історичний досвід свідчить, що міграційні процеси можуть бути як викликом, так і ресурсом для державотворення. Розуміння історичних закономірностей та механізмів регулювання міграції є критично важливим для вироблення ефективної державної політики в умовах сучасних викликів, пов'язаних з масовою еміграцією українців внаслідок російської агресії.

Список використаних джерел:

1. Кількість українців та їх міграція за кордон через війну. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3732355-kilkist-ukrainciv-ta-ih-migracia-za-kordon-cerez-vijnu.html>
2. Ясь О.В. Еміграція українського населення. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2005. Т. 3 : Е – Й. 672 с.
3. Тимошук О. В. Автохтони і мігранти в історії багатоетнічної української державності кімерійсько-скіфської доби. *Міграційні процеси в Україні і світі: історико-юридичні аспекти*. Матеріали XIV Міжнародної історико-правової конференції. 4–7 вересня 2005 року., м. Балаклава / ред.кол. О. В. Тимошук, Д. В. Велігодський, О. Н. Ярмиш, І. Б. Усенко та ін. Сімферополь: ДіАйПі, 2005. 430 с.
4. Бойко. О. Історія України: підручник. Київ: ВЦ Академія, 2021. 640 с.
5. Історія держави і права України : підручник / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцев та ін. ; за ред. В. Д. Гончаренка. Вид. 2-ге, перероб. і допов. Харків : Право, 2019. 552 с.
6. Макарчук В. В. Правовий статус реєстрового козацтва в Україні. Дисертація. 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Київ. 2017. 239 с.
7. Панашенко В.В. Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.) / В.В. Панашенко. К., 1997. 323 с.
8. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 300 с.
9. Ковальова С. Г. Переселенський рух у південному побужжі у XVIII – першій половині XIX століття. *Міграційні процеси в Україні і світі: історико-юридичні аспекти*. Матеріали XIV Міжнародної історико-правової конференції. 4–7 вересня 2005 року., м. Балаклава / ред.кол. О. В. Тимошук, Д. В. Велігодський, О. Н. Ярмиш, І. Б. Усенко та ін. Сімферополь: ДіАйПі, 2005. 430 с. С. 83 – 89.
10. Холод Ю. А. Паспортна система російської імперії (друга половина XIX – початок XX століття). *Міграційні процеси в Україні і світі: історико-юридичні аспекти*. Матеріали XIV Міжнародної історико-правової конференції. 4–7 вересня 2005 року., м. Балаклава / ред.кол. О. В. Тимошук, Д. В. Велігодський, О. Н. Ярмиш, І. Б. Усенко та ін. Сімферополь: ДіАйПі, 2005. 430 с.

11. Терлюк І. Я. Політики російського царизму в Україні (спроба окреслення). *Міграційні процеси в Україні і світі: історико-юридичні аспекти*. Матеріали XIV Міжнародної історико-правової конференції. 4–7 вересня 2005 року., м. Балаклава / ред.кол. О. В. Тимошук, Д. В. Велігодський, О. Н. Ярмиш, І. Б. Усенко та ін. Сімферополь: ДіАйПі, 2005. 430 с. С. 386 – 391.

12. Іванова А. Ю. Проблеми міграційної політики в законодавстві українських держав початку ХХ ст. *Міграційні процеси в Україні і світі: історико-юридичні аспекти*. Матеріали XIV Міжнародної історико-правової конференції. 4–7 вересня 2005 року., м. Балаклава / ред.кол. О. В. Тимошук, Д. В. Велігодський, О. Н. Ярмиш, І. Б. Усенко та ін. Сімферополь: ДіАйПі, 2005. 430 с. С. 119 – 123.

13. Копиленко О. Л. З історії законодавства про громадянство України. К., 2001. 72 с.

14. Історія України Навчальний посібник / Бойко О.Д. К.: Академвидав, 2006. 686 с.

15. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України: Навчальний посібник. Вид. 2-ге, доп. і перероб. К.: Атіка, 2006. 352 с.

16. Запорожці: до історії козацької культури / упоряди. І. Кравченко, Ю. Іванченко. Київ: Мистецтво, 1993. 400 с.

17. Volumina legum: Przedruk zbioru praw staraniem XX Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydanego : У 3-х т. Petersburg, 1859. Т.2. 482, XIII s.

18. Витяг із конституції Вального сейму про впорядкування і перепис запорозького козацтва з метою запобігти козацько-селянським виступам і виходу селян на Запорожжя. 1590 р, квітня 19. Варшава. *Селянський рух на Україні 1569–1647: збірник документів і матеріалів*. К.: Наукова думка, 1993.

19. Історія українського права: Посібн. / І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін. К.: Грамота, 2010. 336 с.

20. Ганкевич В. Ю. Еміграційні процеси серед кримських татар кінця ХVIII – початку ХХ ст. *Міграційні процеси в Україні і світі: історико-юридичні аспекти*. Матеріали XIV Міжнародної історико-правової конференції. 4–7 вересня 2005 року., м. Балаклава / ред.кол. О. В. Тимошук, Д. В. Велігодський, О. Н. Ярмиш, І. Б. Усенко та ін. Сімферополь: ДіАйПі, 2005. 430 с. С. 56–58.

21. Станіславський В. Як Москва наприкінці ХVII ст. вперше заявила свої вимоги про передачу під її владу Криму та про виселення з нього всіх татар? ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минушини. Діалоги з істориками. Кн. 3 / Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь, С. Блащук. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2023. 844 с.

22. Захарченко П. Історія українського права : навч. посібник; [Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка]. Київ: Освіта України, 2019. 436 с.

23. Конституція Української Народньої Республіки від 29 квітня 1918 р. (Статут про державний устрій, права і вільності УНР). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text>

24. Закони про тимчасовий державний устрій України від 29 квітня 1918 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-18#Text>

25. Універсал Української Центральної Ради (III). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005300-17#Text>

26. Універсал Трудового Конгресу України від 28 січня 1919 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/n0005300-19>

27. Бути громадянином України: 105 років тому ухвалено «Закон про громадянство УНР». URL: <https://armyinform.com.ua/2023/03/02/buty-gromadyanynom-ukrayiny-105-rokiv-tomu-uhvaleno-zakon-pro-gromadyanstvo-unr/>

28. Закон «Про громадянство Української держави» від 2 липня 1918 року. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 8. URL: <https://tsdavo.gov.ua/gmedia/43-3766-1-42-8-jpg/>

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.07.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.08.2025

Дата публікації: 26.09.2025

